

פרק ו. דין אונאה והסדרים הלכתיים מקבילים

כאמור, דין אונאה מתמודד עם תופעה של חוזה מקפח, ועל דרך הרוב – עם מחיר מופרז שבחוזה. דין זה אינו יחיד בתחומו, והוא פועל בסביבה הלכתית רחבה יותר, המתמודדת עם תופעות חוזיות מעין אלה. פרק זה משמש כעין הקדמה שניה לעיון ביסודות דין אונאה, והוא ייוחד להבנת מערכת יחסיו של דין זה עם דינים אחרים הנושקים לו, המתמודדים אף הם בדרכים אחרות עם בעיית החוזה המקפח. יש לשאול: האין הלכות אחרות, העוסקות אף הן בבעיית החוזה הפוגע באחד מן הצדדים, מייטרות את דין אונאה (או שמא הוא מייטר אותן)? האם התוצאה המושגת על ידי דין אונאה אינה יכולה להיות מושגת במקביל על ידי הלכות אחרות? התשובה לכך הנה שלילית. דין אונאה מצוי כחוליה מרכזית בתוך רצף הלכות, העוסקות כל אחת ואחת בפן אחר של הגיונות המסחר בכלל, וזו שבחוזים בפרט. בשורות הבאות נעמוד על המבחין את דין אונאה מן הדינים המשיקים לו, ואת השלמתם ההדדית זה את זה בחתירתם המשולבת לשמירת ההוגנות והאחריות ההדדית בחיי המסחר והשוק.

1. דין אונאה וקביעת שערי המחירים בשוק

בהלכה מצויים מספר מנגנונים המשתתפים בהשפעה על קביעת מחירי השוק¹. דין אונאה משפיע אף הוא בעקיפין על מחירי השוק, שהרי הוא מונע התרחבות

1. הלכות אלו זכו לסקירות נרחבות, ועל כן אסתפק בפרק זה בקצירת האומר. להרחבה ראה: אנציקלופדיה תלמודית, כרך א, ערך: 'אוצרי פירות', עמ' שעב-שעג; אנציקלופדיה תלמודית, כרך י, ערך: 'הפקעת שערים', עמ' מא-מט; פתחי חושן, כרך ד, פרק יד, סעי' יא-יד; א' ורהפטיג, 'הגנת הצרכן לאור ההלכה – רמת מחירים ושכר', **תחומין א** (תש"ס), עמ' 444; נ' רקובר, **המסחר במשפט העברי** (ירושלים, תשמ"ח), פרקים 4 - 6; מ' תמרי, 'תחרות, מחירים ורווחים בעיני היהדות', **בר אילן י** (תשל"ב), עמ' 130 - 145; ש' ורהפטיג 'מפקיעי שערים והדרכים לבלימתם לפי ההלכה', **סיני צד** (תשמ"ד), עמ' רלו; ש' ורהפטיג, **דיני מסחר במשפט העברי** (ירושלים, תש"ן); ס' דויטש, 'פיקוח על המחיר', **עורך הדין 4** (ט"ו, תשל"ח), עמ' 15; י' ליברמן, **תחרות עסקית בהלכה** (רמת-גן, תשמ"ט); י' רוזנברג, 'עמדת ההלכה כלפי תחרות בשוק', **דיני ישראל יב** (תשד"ס-תשמ"ה), עמ' כה.

גוברת והולכת, חסרת הצדקה, של שוליים החורגים מן הנורמה המקובלת. מנגנונים אלו אינם מיייתרים את דין אונאה; אדרבה, במקום בו תמה פעילותם של מנגנונים אלו נפתח כר פעילותו של דין אונאה.

(א) פיקוח על שערי מחירים

אי-קביעת שער

בהלכה יש מנגנונים אחדים שתכליתם לשמור על יציבות המחירים, אך מעט מאוד מנגנונים הקובעים את גובה המחיר עצמו. כר נרחב מקדישה ההלכה לפיקוח על יציבות השער ולא-ערעורו על ידי מניפולציות של גורמי שוק חזקים. מאידך גיסא, את עצם קביעת שער המחיר מותרת ההלכה על פי רוב, אם כי לא תמיד, בידי כוחות השוק.² ההלכה אינה מנפקת רשימה ארוכה של מחירים רצויים עבור מוצרים שונים³, ועל דרך הרוב אף אין היא מכוננת מנגנונים משפטיים שייקבעו א-פריורי את מחירי המוצרים. וכך קבע הרמב"ם, בהתייחסו לקביעת מחירי מוצרים שאינם חיוניים ("דברים שאין בהם חי נפש", שבהם נעסוק להלן), אשר יש להדגיש כי הם רוב מניינו ובניינו של השוק העירוני המצוי: "... אין פוסקין להם שער, אלא ישתכר כל מה שירצה"⁴.

אמנם ההלכה מעניקה לגיטימציה להחלטתם של בני העיר לקבוע בעצמם, בדרך א-פריוורית, את רמת המחירים במקומם (ולא על פי כוחות השוק)⁵. אך נזכור כי אין העדפה הלכתית שכך ייעשה, והדבר נתון בסופו של דבר לבחירתם של בני

-
2. "נראה כי החקיקה והמחשבה ביהדות נוטות לקבל את מנגנון מחיר השוק כיסוד מוסד" (תמרי (הני"ל בהערה 1), עמ' 130). ובדומה: "עמדתה של ההלכה כלפי תחרות מחיר הנה חיובית, אם כי במקרים מסוימים הריהי מסויגת במקצת" (י' ליברמן, "על המשמעות הכלכלית של תחרות מחיר בהלכה", רבעון לכלכלה 114 (1982), עמ' 291, 304).
  3. השווה עם חוקי חמורבי, הני"ל בעמ' 293, הערה 4. ראה גם גרוסמן, עמ' 144.
  4. רמב"ם, מכירה, יד, ב. רשימת המוצרים החיוניים אינה מוסכמת ונחלקו בה הפוסקים. יש המצמצמים אותה (מגיד משנה, מכירה, יד, ב), ויש המרחיבים (כסף משנה, שם), וישנן אף שיטות הממצעות שני קטבים אלו (סמ"ע, חו"מ, רלא, ס"ק לו).
  - נציין, כי רובם ככולם של ספרי הפסיקה מציגים את המוצרים החיוניים כקבוצת המייצגת את הכלל, ואת המוצרים שאינם חיוניים כיוצאים מכלל זה (ראה, למשל, רמב"ם, מכירה, יד, א-ב; שו"ע, חו"מ, רלא, כ). עם זאת, מבחינה אמפירית קבוצת המוצרים שאינם חיוניים מכילה את רוב המוצרים הנסחרים בשוק, בעוד קבוצת המוצרים החיוניים מכילה רק את מיעוטם. קביעה זו תקבל משמעות נוספת על פי הפסיקה, כי ככל שחברת השפע מתרחבת כך הולכת ומצטמצמת קבוצת המוצרים החיוניים (ראה כסף הקדשים, חו"מ, רלא, כ).
  5. בבא בתרא ח, ב; רמב"ם, מכירה, יד, ט; טור, חו"מ, רלא, ל; שו"ע, חו"מ, רלא, כז.

העיר עצמם; אחת היא אם הם יקבעו באופן מקדמי רשימת מחירים לגיטימיים או אם יקבעו כי דינמיקת השוק החופשי, הנוצרת בין מוכרים וקונים, היא שתקבע את רמות המחירים.

קביעת הרווח

אם עצם שער המחירים אינו נקבע על ידי ההלכה, ויחסי ההיצע והביקוש (או לחלופין החלטות בני העיר) הם המעצבים אותו, הרי שרמת הרווחים של הסוחרים אמורה להיות, על פי גישה זו, גמישה ומושפעת מדינמיקת השוק החופשי. האמורא שמואל, לעומת זאת, קבע שיש להגביל את רמת רווחיו המותרים של הסוחר לשיעור שתות (16.6%)⁶: "והמשתכר אל ישתכר יותר משתות"⁷. אין ספק כי הענקת פרשנות מרחיבה לדברי שמואל סותרת את קווי המדיניות ההלכתית שתוארו לעיל, שהרי יש בה כדי להוביל לקביעת רמת מחירים נוקשה ובלתי גמישה, שהיא פונקציה של רמת רווחים המוגבלת לשיעור שתות. אכן, הגאונים והראשונים פירשו את דברי שמואל בדרך המצמצמת באופן משמעותי את תחולתם, וזאת סביב שלוש מגבלות עיקריות⁸:

- א. תקנת שמואל אינה חלה על היצרן, אלא על מי שקונה את המוצר מן היצרן, ומשתכר ממכירתו במחיר גבוה יותר⁹.
- ב. תקנת שמואל אינה חלה על כל המוצרים הנסחרים בשוק אלא על מוצרים חיוניים בלבד (שיש בהם "חיי נפשי")¹⁰.

6. הראשונים הדגישו כי בתחשיב מחיר הקרן ניתן לשקלל מרכיבים אחדים, אף שיש בהם כדי לייקר את חישוב עלות הייצור, ראה ריב"ם המובא בתוס', בבא בתרא צא,א, ד"ה 'חד אמר'; רא"ש, בבא מציעא, פרק ג, אות טז; טור, חו"מ, רלא, כו; שו"ע, חו"מ, רלא, כ. ראה גם לחם שמים, בבא מציעא, פרק ד, משנה ג; אך ראה ב"ח, חו"מ, רלא, כו.

7. בבא בתרא צ,א. לגבי גירסת רבינו חננאל לדברי שמואל, ראה נספח א בסוף החיבור.

8. ראה תשובות הגאונים, שערי צדק, חלק ד, שער ו, כח; אוצר הגאונים, בבא מציעא מ,ב, חלק תשובות, סימן קע; רבינו גרשום, מנחות עז,א; רש"י, בבא מציעא מ,ב, ד"ה 'והאמר שמואל'; רש"י, מנחות עז,א ד"ה 'והמשתכר'; רשב"ם, בבא בתרא צ,א ד"ה 'והמשתכר'; רמב"ם, מכירה, יד, ב; שו"ע, חו"מ, רלא, כ; וראה סמ"ע, חו"מ, רלא, ס"ק לו.

9. למעשה, ייתכן שהמקור למגבלה זו מצוי בדברי שמואל עצמו, המגביל את תקנתו ל"משתכר" (כלומר, לא ליצרן אלא למי שמרוויח מקניית המוצר וממכירתו פעם שנייה; ראה בבא בתרא צא,א).

10. אשר למקור מגבלה זו, הפרשנים מעירים כי היא אינה מבוססת על דברי שמואל עצמם, אלא על היקש שערכו הגאונים והראשונים (מגיד משנה מכירה יג,ב). יש שצינו לכך את המגבלות הדומות שמטילה התוספתא על ההלכות שנועדו להבטיח את שפע המוצרים בארץ ישראל ואת מחיריהם הסבירים (תוספתא, עבודה זרה, פרק ה; ראה גם בבא בתרא צ,ב - צא,א). הלכות אלו הגבילו את נידום של מוצרים שונים מארץ ישראל לחוץ-לארץ ואת

ג. תקנת שמואל אינה מחייבת את הסוחר אם מרבית סוחרי השוק אינם מצייתים לה¹¹.

במקורה הייתה תקנת שמואל ממוענת לסוחר עצמו, ומורה לו להגביל את רווחיו. הראשונים הרחיבו והפנו אותה אף לבית הדין שיפקח על הסוחרים. כך שימשה תקנת שמואל מקור למנגנון הקובע את רמת המחירים הרצויים של המוצרים החיוניים, וזאת כפונקציה של רמת הרווחים הלגיטימית של הסוחרים במוצרים אלו¹².

הפקעת שערים

משנקבע מחיר שוק עבור מוצר מסוים - אם על ידי החלטת בני העיר, אם על ידי החלטת רשויות השלטון ואם מכוח תקנת שמואל בסחר המוצרים החיוניים - חל איסור לקעקע שער זה ולגרום באופן מניפולטיבי להאמרתו¹³. הריסת השער עלולה להתרחש בעקבות מניפולציות מסחריות שונות, כגון אגירת מוצרים לשם יצירת מחסור מדומה, המגביר את הביקוש ומפחית את ההיצע, וכדומה. יש הגורסים כי תקפו של איסור זה מדאורייתא¹⁴. אין צריך לומר, כי שינוי השער הנגרם מפעילות רגילה וסבירה של מוכרים וקונים, שאינם פועלים לשם כך בצורה מכוונת מראש, אינו נופל תחת קטגוריה זו.

האיסור על הפקעת שערים הוביל את החכמים להיחלק בשאלה, האם על רשויות השלטון להעמיד פקחים שיאכפו איסור זה, או שמא יש להותירו כחובה שאין

רמת הרווחים שניתן להפיק מהם, והתוספתא צמצמה מגבלות אלו למוצרים חיוניים בלבד (ראה מגיד משנה, שם). יש שמצאו אסמכתאות נוספות להלכה זו במקורות תלמודיים נוספים (ראה ב"ח, חו"מ, רלא, כח; מחנה יהודה, חו"מ, רלא, כח, ד"ה 'אד'). לצד אסמכתאות אלו יש מי שהעיר, כי למגבלה זו יש היגיון פנימי משל עצמה, "שהענין בעצמו נכון" (ראה מגיד משנה, שם). אך ראה דברי רב האי גאון, ספר המקח והממכר, שער ס, וכן ספר הערוך, ערך 'שתות', אשר הביאו את דברי שמואל בלא שהגבילו את דינו למוצרים חיוניים.

11. טור, חו"מ, רלא, כו, בשם הרמ"ה (עליו כתב הבית יוסף "ודברים של טעם הם"); וכן בשו"ע, חו"מ, רלא, כ. לדעת אבן האזל, מכירה, יד, ב מסקנה זו נגזרת אף מתוך דברי הרמב"ם.

12. "בית דין חייבין לפסוק השערים ולהעמיד שוטרין לכך, ולא יהיה כל אחד ואחד משתכר כל מה שירצה, אלא שתות בלבד יפסקו להם בשכרם, ולא ישתכר המוכר יתר על שתות. במה דברים אמורים? בדברים שיש בהם חיי נפש, כגון יינות שמנים וסלתות" (רמב"ם, מכירה, יד, א-ב).

13. בבא בתרא צ, ב. וראה מגילה יז, ב.

14. בפסוק "וחי אחיך עמך" (ויקרא כה, לו), ראה סמ"ע, חו"מ, רלא, ס"ק מג; ערוך השולחן חו"מ, רלא, כה.

אוכפים אותה על ידי השלטון¹⁵. הלכה נקבעה כי אכן ימונו פקחים, אשר יאכפו את איסור הפקעת השערים¹⁶.

(ב) דין אונאה והפיקוח על שערי המחירים

מהי מערכת היחסים המתקיימת בין הלכות אלו ובין דין אונאה? האין תקנת שמואל ואיסור הפקעת המחירים חופפים לדין אונאה?

תקנת שמואל ודין אונאה

שיעור ה"שתות" (=שישית, 16.6%) משמש, אמנם, בדין אונאה כמו גם בדינו של שמואל, והדבר אכן מביא לא אחת לבלבול בין שתי הלכות אלו, אך למעשה שיעור זה משמש בהם בתפקידים שונים לחלוטין. הלכות אלו אינן חופפות, ותחולתן פרושה על מישורים נפרדים.

תקנת שמואל מגבילה את רווחיו הלגיטימיים של הסוחר. דין אונאה, לעומת זאת, אינו מעמיד למבחן את שיעור רווחי המוכר אלא את חריגת מחיר העסקה מן המקובל בשוק. לאור דין אונאה עשוי המוכר להשתכר בשיעורים גבוהים בהרבה משיעור שתות, ובלבד שמחיר העסקה יעלה בקנה אחד עם רמת המחירים הנהוגה בשוק עבור עסקאות דומות. שיעור השתות מציין אפוא בתקנת שמואל את שיעור הרווח הלגיטימי של הסוחר ומכאן גם כי הוא משקף את מחיר השוק הרצוי. בדין אונאה, לעומת זאת, מציין שיעור השתות את שיעור החריגה ממחיר השוק המצוי, המזכה את המתאנה בסעדי אונאה¹⁷ ¹⁸.

---

15. בבא בתרא ז, א; וראה יומא ט, א; ירושלמי, בבא בתרא, פרק ה, הלכה ה; תוספתא, בבא מציעא, פרק ו, הלכה ד. לסקירה היסטורית של סוגיה זו ראה ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, חלק ט, עמ' 240 - 241.

16. רמב"ם, מכירה, יד, א-ב; רמב"ם, גניבה, ח, כ; שו"ע, חו"מ, רלא, כ-כא.

17. נמחיש שוני זה בשתי הדוגמאות הבאות: (א) סוחר אשר רכש מוצר חיוני בשיעור 100 יהיה רשאי, על פי תקנת שמואל, למכור את הנכס בשיעור שאינו עולה על 116.6 (כלומר, 100 + 16.6%). אם אכן מחיר השוק של נכס זה יתייצב על 116.6, יבוא דין אונאה ויזכה את המתאנה בסעד אך ורק אם מחיר העסקה יעמוד על שיעור 135.95 ומעלה (כלומר, 100 + 16.6% + 16.6%). (ב) סוחר הרוכש מוצר שאינו חיוני בשיעור 100 יכול להשתכר ממכירתו ככל שירצה, ותקנת שמואל לא תגבילו בכך. כאן ישתלבו דיני אונאה ויקבעו, כי אם יחרוג הסוחר ויקבע למוצר מחיר העולה בשיעור 16.6% על מחיר השוק המקובל, יקבל הקונה את הגנת דין אונאה.

18. וכך כתב הרב עמדין על המשנה הקובעת את שיעור השתות בדין אונאה: "פשוט דהך שתות לבד משכר הראוי לו לתגר או לחנווני, שיש להם שתות בשכרן בדברים שיש בהם חיי נפש... ומחשבין את האונאה אם היא שתות יתר על זה, אם לא בדבר ששומתו ידועה בפחות משכר

שוני בסיסי זה קשור בכמה הבדלים נוספים:

- א. *מקור הדין* – מקור דין אונאה במקרא ותוקפו מדאורייתא, ואילו מקור תקנת שמואל בתקנת חכמים ותוקפה מדרבנן¹⁹.
  - ב. *זהות הצד המוגן* – דין אונאה עיוור לזהות הצדדים, ומגן על מוכר המתאנה עקב מחיר נמוך בדומה לקונה המתאנה עקב מחיר גבוה²⁰. תקנת שמואל, לעומת זאת, חלה אך ורק על קונה העלול להיפגע מרווחים גבוהים של הסוחר.
  - ג. *היקף המוצרים הרלוונטיים* – דין אונאה חל כמעט על כל המוצרים הנסחרים בשוק (למעט מוצרים ספורים²¹). מאידך גיסא, הפוסקים צמצמו את תקנת שמואל לסחר במוצרים חיוניים בלבד.
  - ד. *ענישה* – מאחר שתכליתו של דין אונאה להגן על המתאנה מפני הקיפוח שבחזרה, הוא מעניק לו סעדים שונים. הפרת תקנתו של שמואל, לעומת זאת, תביא להענשת הסוחר, אך לא לפיצוי הקונה.
- תקנת שמואל כוונה אפוא להגבלת רווחיו של הסוחר במוצרים חיוניים, ואילו דין אונאה חותר להשגת מטרה שונה לחלוטין: הבטחת הגינות המחיר בעיסקה^{22, 23}.

הראוי ומצוי לקנותו כך" (לחם שמים, בבא מציעא, פרק ד, משנה ג, ד"ה 'שתות למקח').
 ראה גם מ' ברכפלד, 'משנת הונאה לאור הכלכלה והמסחר', הגיון ד (תשנ"ז), עמ' 77, 79.

19. רשב"ם, בבא בתרא ז, א, ד"ה 'והמשתכר'; מאירי, בבא מציעא נא, ב, ד"ה 'הנושא ונותן באמונה'.

20. כך על פי הדעה שנפסקה להלכה, וראה להלן, עמ' 386.

21. ראה להלן, עמ' 458.

22. בספר דמשק אליעזר קבע הרב אליעזר ליפשיץ כי אם הסוחרים יגביהו את רמת רווחיהם הדבר ישפיע על תחולת דין אונאה: "... עכשיו שנהגו להרוויח חלק שישיית בכל מקח, ואין מי שיטעון שהטעה אותו, על כן יש לו דין האונאה והמקח לפי המנהג שנהגו לדקדק" (חוו"מ, רכז, א). מדבריו עולה, כי לדעתו שיעור השתות הקבוע בדין אונאה מבוסס על שיעור הרווחים המותר לסוחרים, ומכאן קביעתו שנהג הסוחרים להגביה את שיעור רווחיהם יביא לקביעת שיעורים חדשים לדין אונאה. מסקנה זו הייתה קשה בעיניו, שהרי "אם כן נתת כל אחד תורת אונאה בידו ויתבטל דין תורה חס וחלילה, וצריך עיון". על פי ההבחנה הנזכרת בדברינו, בין תקנת שמואל לבין דין אונאה, כפי שזו מצאה את ביטויה המפורש בדברי הרב יעקב עמדין הנ"ל, דומה שאין מקום לתמיהת הדמשק אליעזר. גם אם ינהיגו סוחרים השוק רמת רווחים הגבוהה משיעור שתות, וגם אם תכיר ההלכה בשיעור רווחים זה כלגיטימי, הדבר לא יקעקע את תחולת דין אונאה. דין אונאה יאתר את שער המחירים המקובל בשוק כפי שהוא נוצר על ידי רמת הרווחים החדשה הנהוגה אצל הסוחרים, והוא יפקח על החריגות משער זה בשיעור שתות ומעלה (ראה עוד להלן, עמ' 431, הערה 8, וכן עמ' 458, הערה 19).

הפקעת שערים ואיסור אונאה

כשם שאין דינו של שמואל מיותר את דין אונאה, כך אין דיני הפקעת שערים חופפים לו או מיותרים אותו. השוני הבסיסי שבין שתי הלכות אלו מתמצה בכך שאיסור הפקעת שערים הוא דין בעל אופי מוסדי, המפקח באופן כללי על יציבות חיי המסחר והגינותם, בעוד דין אונאה מפקח על הגינות העסקה המסוימת הנכרתת בין מוכר וקונה מוגדרים. הבדל זה גורם למספר נפקויות. את ההבחנה בין שתי הלכות אלו יש לבחון הן במקרה בו לא קיים מנגנון חיצוני לקביעת שער המחיר, והן במקרה בו קיים מנגנון חיצוני לקביעתו.

בהיעדר מנגנון חיצוני לקביעת שער - כאמור לעיל, עבור מרבית העסקאות המתקיימות בחיי השוק אין ההלכה מעמידה מנגנון חיצוני שיקבע את שער מחירה²⁴. בחלקים אלו של חיי המסחר נקבע מחיר השוק על ידי הדינמיקה החופשית הנוצרת בעקבות ההיצע והביקוש (להוציא מקרים בהם בני העיר מעדיפים לקבוע בעצמם את שער המחירים). בהעדר מנגנון חיצוני הקובע את שער המחיר, למעט כוחות השוק עצמם, אין תחולה לאיסור הפקעת שערים²⁵. עם זאת, משיקבעו כוחות השוק את רמת המחירים עבור מוצרים אלו, באים דיני אונאה ומגינים על הנפגע מחריגה מרמת מחירים זו, חריגה הנושאת אופי נצלני ומקפח²⁶. ערוך השולחן עמד על כך שדין אונאה פועל על גבי מנגנון השוק החופשי ולא כתחליף לו. לדעת הרב אפשטיין, אין דין אונאה מונע מן המוכר להרחיב את רצועת מחירים שיש למוצר מסוים (להוציא מוצר שיש לו שער מחיר חד וברור):

”במיני סחורות שאין כל בעלי חנויות מוכרין אותן בשווה, שיש משתכר הרבה בסחורה זו ויש שמסתפק במועט, אין שייך כלל אונאה למי שמשתכר הרבה, כיוון שדרך המסחר כן הוא, כיוון שיש שמוכרים במקחים כאלו”²⁷.

23. עוד ליחסי דין אונאה ותקנת שמואל, על פי פרשנותם של ספר החינוך וספר הערוך, ראה נספח א בסוף החיבור.

24. נזכיר כי רובו של השוק מאופיין כסחר במוצרים שאינם חיוניים, ואף לגבי המוצרים החיוניים לא חלה תקנת שמואל על מחירי היצרנים. כמו כן נזכיר את דברי הרמ”ה (לעיל, עמ’ 364), הקובע כי תקנת שמואל אינה מחייבת את הסוחר במקום שבו רוב הסוחרים אינם מצייתים לתקנה זו.

25. למשל, ”אין אוצרין פירות שיש בהן חיי נפש בארץ ישראל, וכן בכל מקום שרובו ישראל... במה דברים אמורים? בפירות שיש בהן חיי נפש, אבל התבלין, כגון כמון ופלפלון, מותר לאצור אותן בארץ ישראל” (רמב”ם, מכירה, יד, ה-ח).

26. על היכולת לקבוע מחיר שוק בתנאי שוק חופשי ראה נספח ב בסוף החיבור.

27. ערוך השולחן, חו”מ, רכז, ז. אך ראה ערך ש”י, סימן רט (על כך ראה להלן, עמ’ 433).

איסור אונאה יחול במקרים אלו רק על החורגים מרצועה זו, אך לא על הפועלים במסגרתה²⁸.

בהתקיים מנגנון חיצוני לקביעת שער – במקומות הספורים, בהם קובעת ההלכה מנגנון חיצוני לקביעת השער, נוצרת חפיפה מסוימת בין דין אונאה ובין איסור הפקעת שערים, שהרי שניים אלו מתמודדים במקביל עם החריגה מן המחיר המקובל. עם זאת, חפיפה זו אינה שלמה, ולכל אחד משני דינים אלו מרחב מחייה עצמאי. איסור הפקעת שערים פועל במישור כללי (מאקרו) לייצוב המחירים ואין הוא מעמיד לנגד עיניו את מצוקתו הפרטית של נפגע זה או אחר. דין אונאה, לעומתו, מתמודד עם הקיפוח החוזי ברמה הפרטנית (מיקרו) של הנפגע ממחיר מקפח. שתי הלכות אלו משלימות אפוא זו את זו. הבדל מהותי זה גורם למספר נפקויות נוספות:

- א. **תוקף האיסור** – את איסור הפקעת שערים מעגן התלמוד בדברי הנביא עמוס²⁹. דין אונאת מחיר, לעומת זאת, מעוגן בדברי המקרא עצמו³⁰. דין תורה מתמודד, אם כן, עם הקיפוח החוזי ברמה הבין-אישית, ואילו דין דרבנן מתמודד עם ייצוב כוללני יותר של מחירי השוק.
- ב. **זמן העבירה** – איסור הפקעת שערים חל בעת שמוכר גורם להריסת השער הקיים ולהאמרתו (למשל, בעת אגירת המוצרים הגורמים לעליית המחירים). לעומת זאת, איסור אונאת מחיר חל בעת כריתת החוזה³¹.
- ג. **נמען הדין** – איסור הפקעת שערים חל על המוכרים. איסור זה אינו מכוון כלפי קונה ממולח המצליח לקשור עם המוכר עסקה במחיר הנמוך

28. ראה גם **גרוסמן**, עמ' 14. אין להסיק מדברי ערוך השולחן כי כאשר קיימת רצועת מחירים רחבה אין חלים דיני אונאה כלל ועיקר, וכי המוכר יכול לנצל את הדבר לקביעת מחיר מקפח. הוכחה אחת לכך קיימת בעובדה שערך השולחן הגביל את יכולת הרחבת רצועת המחירים רק אם למחיר החוזי הנידון תהיה מקבילה בשוק. הדבר גם עולה מתוך ההקשר הכולל שבו כתב ערוך השולחן הלכה זו. כאן, כמובן, עולה השאלה המתבקשת: אם הפעילות במסגרת רצועת המחירים היא מותרת, כיצד נקבע האם החורג מרצועה זו ייחשב למאנה ולמקפח, או שמא הוא ייחשב למרחיב לגיטימי של רצועת המחירים הרחבה ממילא? על כך ראה להלן, עמ' 433.

29. בבא בתרא ז, ב. יש אמנם הסוברים, כי הפקעת שערים נחשבת כהפרת חובה מן התורה (ראה לעיל, הערה 14), אך מסתבר שאף לדידם, המקרא אינו אוסר באופן ישיר הפקעת שערים, אלא מכוון עקרון כללי המנחה את חכמים לגזור ממנו את איסור הפקעת שערים (ראה בדומה שו"ת חתם סופר, חו"מ, סימן עט, ד"ה 'פסיק השם הרביעי', לגבי מקור איסור הירידה לאומנות חבירו).

30. ראה לעיל, עמ' 307. ראה גם מ' אלון, **אנציקלופדיה עברית, כרך טו**, ערך "הפקעת שערים", עמ' 101.

31. ראה גם חידושי ר' ראובן, חלק א, בבא מציעא, סימן כג, אות א, הערה 2.

ממחיר השוק³². דין אונאה, לעומת זאת, מגן על הנפגע באשר הוא, מוכר כקונה³³.

7. ענישה – הפרת איסור הפקעת שערים גוררת סנקציה עונשית למפר, ולא מתן סעד לנפגע: "מכין אותו וכופין אותו ומוכר כשער השוק"³⁴. כפי שניווכח להלן, הפרת איסור אונאה גוררת מתן סעדים שמטרתם פיצוי הנפגע³⁵. הבחנה זו דומה במידת מה להבחנה המקובלת כיום בין המשפט הפלילי והסנקציה העונשית לבין המשפט הפרטי והסעד האזרחי³⁶.

ה. שיעור מינימום³⁷ – לאיסור הפקעת שערים, המגן על יציבותו הכללית של השוק, אין שיעור מינימום; הריסת שער המחיר בשיעור נמוך כמוה כהריסת שער המחיר בשיעור גבוה. מנגד, חריגת מחיר החוזה בשיעור נמוך מן השער המקובל בשוק אינה מזכה את המתאנה בסעדי אונאה, ולדעת חלק מן הפוסקים אף אינה נחשבת כהפרת איסור אונאה³⁸.

ו. הגבהת מחיר השוק עצמו – פעמים רבות עשויה הפקעת השער להרוס את השער הקיים ולקבוע תחתיו רמת מחירים חדשה גבוהה יותר. פעולה מעין זו לא תאסר על ידי דין אונאה, שכן דין זה מתמודד עם חריגות ממחיר השוק, אך לא עם קביעת מחיר השוק עצמו. לעומת זאת, מקרה מעין זה הנו כר הפעילות הטבעי של דיני הפקעת שערים.

ז. הסכמת הקונה – אם הקונה מסכים לחריגה ממחיר השוק, המכירה במחיר הגבוה עשויה להיות מותרת על פי דיני אונאה³⁹. מאידך גיסא, אם

32. שהרי בכך יש אמנם כדי לפגוע באינטרס של המוכר, אך לא כדי לקעקע כלפי מטה את מחיר השוק כולו. נעיר כי ייתכן ובתנאי שוק מודרני יש סקטורים בעלי כוח מסחרי רב, המסוגלים במעשיהם כרוכשים להוריד מטה את מחירי השוק (ראה שלו, עמ' 628 – 629).

33. בבא מציעא נא, א. על כך ראה להלן, עמ' 386.

34. רמב"ם, גניבה, ח, כ.

35. מלבד עצם הפרת איסור האונאה, המוטלת, כמובן, על כתפי המתאנה.

36. ראה גם דברות משה, בבא מציעא, חלק ב, סימן נ, ענף ג: "ואף בפירות שאסור להרויח יותר משתות... הוא רק מדין עובר על איסורין... משמע שאינו מדיני ממון אלא הם ענין איסורים". עוד ראה אלון, הפקעת שערים (הנ"ל בהערה 30).

37. ראה פתחי חושן, כרך ד, פרק יד, ס"ק לא.

38. ראה על כך להלן, עמ' 455.

39. על הדרכים האפשריות להשגת תוצאה זו ראה להלן, עמ' 464.

יש בדבר כדי להרוס את השער הקיים, אין הסכמת הקונה מועילה כדי לפטור את המוכר מפני הפרת איסור הפקעת שערים⁴⁰.

נמצאנו למדים, כי לפנינו שתי מערכות הלכתיות נפרדות. תכליתה של המערכת הראשונה, המעוגנת ישירות בדברי המקרא, להגן על הצדדים לחוזה מפני קיפוח וניצול שבתוכן החוזה, כדוגמת המחיר המופרז. מערכת משלימה לדין אונאה, שמקורה בתקנת חכמים, מיועדת להבטיח רמת מחירים רצויה בתחום הסחר במוצרים חיוניים.

2. דין אונאה והלכות המסחר ההוגן

שאלת מרחב מחייתו של דין אונאה ראויה להיבחן במקביל בהקשרן של ההלכות העוסקות בחובת ההוגנות במישור הבין-אישי שבין מוכר וקונה. ניוכח, כי חרף נגיעתן של הלכות אלו בסביבת פעילותו של דין אונאה, אין בכוחן להביא לתוצאה המושגת על ידיו, ועל כן אין הן מייתרות זו את זו, אלא משלימות זו את זו.

(א) דין אונאה ואיסור גניבת דעת

מדברי התנאים למדנו, כי אסור לאדם לגנוב את דעת הבריות⁴¹. חובה זו מקיפה מערכות שונות של יחסים בין-אישיים, וביניהן גם זו של צדדים לחוזה. כך למשל, נקבע כי "אין מפרכסין לא את האדם ולא את הבהמה ולא את הכלים הישנים כדי שיראו כחדשים"⁴². מהי זיקת איסור זה לדין אונאה? האם הדין האחד נובע מחבירו או מייתרו?

במקרים אחדים אכן חלים במקביל שני איסורים אלו – אונאה וגניבת דעת, ובהם אין האחד מוסיף על חבירו אלא תוספת איסור על איסור. עם זאת, רובם של המקרים נופל תחת אחד מאיסורים אלו, אך לא תחת שניהם⁴³, שכן הללו

40. ראה מאירי, בבא מציעא נא, ב, ד"ה 'הנושא ונותן באמונה'; שו"ת גליא מסכת, סימן ד, ס"ק ג; פתחי חושן, כרך ד, פרק יד, ס"ק כו; ראה גם רמב"ם, מכירה, יד, א. עוד ראה אלון, הפקעת שערים (הני"ל בהערה 30), עמ' 101.

41. חולין צד, א; רמב"ם, דעות, ב, ו; רמב"ם, מכירה, יח, א; שו"ע, חו"מ, רכח, ו.

42. רמב"ם, מכירה, יח, ב.

43. ראה, למשל, סמ"ע, חו"מ, רכו, ס"ק נא, הסובר כי אף שאין דיני אונאה חלים על מכירת פרקעות, מכל מקום אם אחד הצדדים קובע מחיר מופרז הוא עלול לעבור על איסור גניבת

שונים זה מזה במהותם. איסור גניבת דעת מתמקד במניעת הרמאות, ואילו איסור האונאה מתמקד במניעת הפגיעה באינטרס הכלכלי של המתאנה. שוני זה הוא סיבה להיבטים מסוימים בהם איסור גניבת דעת יתר על איסור אונאה, ולהיבטים אחרים בהם איסור אונאה יתר על איסור גניבת דעת.

איסור גניבת דעת אינו מותנה בגרימת הפסד ממוני לזולת⁴⁴. על כן, הצגת סחורה באופן מטעה כדי לדרבן את הקונה לרכשה⁴⁵ תיחשב לגניבת דעת אף אם הקונה משלם מחיר סביר⁴⁶. בהיבט זה רחבה תחולתו של איסור גניבת הדעת מזו של איסור אונאה, שהרי זה האחרון מותנה בפגיעה בצד שכנגד. מאידך גיסא, ישנם פנים בהם איסור אונאה רחב מאיסור גניבת דעת. מקרים בהם יושג מחיר חוזי מקפח בלא שהמאנה הטעה באופן אקטיבי את המתאנה, ייפלו תחת איסור אונאה, אך לא תחת איסור גניבת דעת. שהרי לדעת חלק מן הפוסקים, גניבת דעת היא דווקא זו שיש בה הטעיה אקטיבית של הזולת, כלומר, מסירת פרטים כוזבים, ולא הימנעות מהעמדת הטועה על טעותו⁴⁷. לדעת פוסקים אלו, אין לראות את מרבית מקרי אונאת המחיר, בהם מעורבותו המטעה של המאנה מסתכמת באי העמדתו את המתאנה על עובדת פער המחירים (בין מחיר השוק ובין המחיר המבוקש), כהפרת איסור גניבת דעת אלא כהפרת איסור אונאה.

אמנם יש הסוברים, כי איסור גניבת דעת חל גם בהטעיה שבמחדל, כלומר, בהימנעות מהעמדת הטועה על טעותו⁴⁸, אך דומה כי אף לדידם לא ייפלו מרבית מקרי אונאת המחיר תחת איסור גניבת דעת. שהרי, גם על פי דעה זו, אם אדם טועה בטעות שיכול היה בצורה סבירה לעמוד עליה אזי המטעה אותו אינו נכשל באיסור גניבת דעת, אפילו אם הוא אינו מעמידו על טעותו, שכן "איהו דקמטעיה

דעת. מדבריו נוכל להסיק, כי במכירת מטלטלין עשוי המאנה להפר הן את איסור אונאה והן את איסור גניבת דעת.

44. סמ"ע, חו"מ, רכח, ס"ק ז. דומה שיש אסמכתא לדבריו בעצם העובדה שמקרים שונים סווגו כגניבת דעת, אף שאינם נוגעים כלל ועיקר בענייני מומן ומסחר (ראה חולין צד, א).

45. ראה בבא מציעא נט, ב - ס, ב.

46. פתחי חושן, חלק ד, פרק טו, ס"ק יז.

47. רש"י, חולין צד, ב, ד"ה 'אינהו' (אך ראה רש"י, חולין צד, א, ד"ה 'אין מוכרין'); רבינו תם (הובא בתוס', חולין צד, ב, ד"ה 'אמר'); חידושי הרשב"א, חולין צד, א, הסובר כרבינו תם; חידושי הריטב"א, שם; ר"ן, חולין דף לג, א (בדפי הרי"ף), ד"ה 'ואם בשביל כבודו'; מהרש"א, חולין קו, א, ד"ה 'בפירש"י'; חסדי דוד, תוספתא, חולין ז, א.

48. תוספות, חולין צד, ב, ד"ה 'אינהו'. כשיטת תוס' זו פסקו הרא"ש, חולין, פרק ז, סימן יח, והטור, חו"מ, רכח, ו. נראה שכן היא דעת הרמב"ם, מכירה, יח, א והשו"ע, חו"מ, רכח, ו (ראה גם מעשה רקח, מכירה, יח, ד; אך ראה לחם משנה, דעות, ב, ו).

לנפשיה⁴⁹. ברובם של המקרים, אדם המשלם מחיר מופרז עושה זאת משום עצלותו בבדיקת המחיר המקובל בשוק, ולמעשה יש לראותו כמטעה את עצמו. מכאן, כי המוכר במחיר הגבוה ממחיר השוק ייחשב אמנם כמפר איסור אונאה, אך לא כמפר איסור גניבת דעת⁵⁰.

נמצאנו למדים, כי דין אונאת מחיר מתמודד עם ממד הקיפוח הנמצא בתוכן החוזה, זאת בשונה מאיסור גניבת הדעת המתמודד עם תופעת הרמאות. מכאן נובעים מספר הבדלים נוספים בין שני איסורים אלו. (א) דין אונאה מעניק למתאנה מערכת סעדים שתכליתה לפצותו, זאת לעומת איסור גניבת הדעת השולל את מעשי המטעה אך לא מפצה את המוטעה. (ב) ייחודיות הדרישה המוסרית שבדין אונאה מביאה לכך שחובה זו חלה כלפי יהודי המתאנה, אך לא כלפי נוכרי המתאנה⁵¹. מאידך גיסא, אף את דעתו של הנוכרי אסור לגנוב⁵². (ג) תוקפו של דין אונאה מדאורייתא. תוקפו של איסור גניבת דעת שנוי במחלוקת: יש המעגנים אותו בדין תורה⁵³ ויש בתקנת חכמים⁵⁴.

(ב) דין אונאה ועילת מקח טעות

ההלכה מכירה ביכולתו של אחד מן הצדדים לבטל את החוזה בשל הסתמכותו על עובדות והנחות שונות המתגלות כמוטעות⁵⁵. הטעות יכולה להתגלם בא

49. חולין צד, ב; ר"ש, חולין, פרק ז, סימן יח; טור, חו"מ, רכח, ו. דוגמה לכך היא: "כגון שפגע בחבירו בדרך, וסבור זה שיצא לקראתו בשבילו לכבדו - אין צריך להודיעו" (שו"ע, חו"מ, רכח, ו).

50. קביעה זו תקבל משנה תוקף לאור הפסיקה כי קונה, אשר נתן אמון (לא מוצדק) במוכר שסיפר לו כי תמורת סחורה זו אחרים מוכנים לשלם לו ממון רב, לא יזכה להגנת דיני מקח טעות (ראה להלן, עמ' 373).

51. ראה להלן, עמ' 415.

52. רמב"ם, מכירה, יח, א; שו"ע, חו"מ, רכח, ו; בעקבות שמואל (חולין צד, א).

53. חידושי הריטב"א, חולין צד, א, ד"ה 'כדאמר'; יראים השלם, סימן קכד; סמ"ג, לא תעשה קנה; קרית ספר, מכירה, פרק יח.

54. סמ"ק, סימן רסא; ב"ח, חו"מ, רכח, ד"ה 'ואף אם'; עבודת המלך, דעות ב, ו. מסתבר כי העדר מניית איסור גניבת דעת על ידי הרמב"ם, בפתיחת הלכות מכירה ובפתיחת הלכות דעות, מורה שלדעתו מקור איסור זה בדברי סופרים. ראה גם שו"ע הרב, הלכות אונאה וגניבת דעת, סעי' יא-יב, ממנו משמע כי גניבת דעת שאין בה הפסד ממון למוטעה אסורה מדברי חכמים, וגניבת דעת שיש בה הפסד ממון למוטעה אסורה מדאורייתא. כן ראה ספר קובץ, הלכות דעות ב, ו; הילדסהיים, **כתר ג**, עמ' 39.

55. להרחבה ראה ש' ורהפטיג, **דיני חוזים במשפט העברי** (ירושלים, תשל"ז), פרק ה.

התאמה בין האמור בחוזה ובין אופן קיומו⁵⁶, ולחלופין היא עשויה להתגלם בהנחות מוטעות שהניח אחד מן הצדדים (או שניהם) כבסיס לכריתת החוזה. כך למשל, אדם הנוטה למות ששמע כי בנו נפטר מן העולם, ובעקבות זאת נתן את כל רכושו לאדם אחר, יהיה רשאי לבטל את העברת הרכוש אם בנו יימצא חי; אומד דעתו מוכיח כי הוא העביר את רכושו לאדם זה רק בשל הסתמכותו על היעדר יורש⁵⁷. האם יכול המתאנה במחיר לטעון לביטול החוזה מכוח עילת מקח הטעות, שהרי הוא התקשר בחוזה על בסיס ההנחה שהמחיר זהה למחיר המקובל בשוק? לשון אחרת: האם אין דין מקח טעות מייתר את דין אונאת מחיר?⁵⁸

דומה כי התשובה לכך היא שלילית. האפשרות כי המחיר הקבוע בחוזה יסטה מן המקובל בשוק בצורה הפוגעת באחד הצדדים הנה אפשרות סבירה, ועל כן הנכשל בדבר זה אינו יכול להסתמך על הטענה כי הוא טעה בצורה המצדיקה את ביטול החוזה. אדרבה, נפסק כי אפילו אם המוכר הטעה את הקונה ואמר לו שאחרים מוכנים לשלם מחיר גבוה עבור מוצר מסוים (ואחר כך מתברר כי לא היו דברים מעולם ואין זה אלא שקר), לא יוכל הקונה לטעון למקח טעות, שכן היה עליו לחשוד כי אין אמת בדברי המוכר, "כי זה דרך התגרים"⁵⁹. על אחת

56. לסקירת שיטות הראשונים בשאלת מהות הסעדים הניתנים לטועה בדבר שבמידה, משקל ומניין ראה בית אהרן, בבא מציעא נו, ב ד"ה והמתבאר; א' ורהפטיג, 'הגנת הצרכן לאור ההלכה', תחומין ג (תשמ"ב), עמ' 340 - 341.

57. דעת ר' שמעון בן מנסיא (בבא בתרא קלב, א), וכמותו נפסקה הלכה (רמב"ם, זכיה ומתנה, ו, א; שו"ע, חו"מ, רמו, א).

58. בהקשר זה יש להפריד בין שתי שאלות בסיסיות. השאלה הנידונה בפרק זה היא: האם אין דיני מקח טעות משיגים תוצאה זהה לתוצאה המושגת על ידי דיני אונאה? וממילא גם, האם אין הם מיייתרים את דין אונאה? להלן, עמ' 375 נציב שאלה שונה בתכלית: מהו הבסיס המשפטי של תביעת האונאה עצמה? האם דין אונאה דומה במהותו לדין מקח טעות או שמא הוא מסלול תביעה שונה לחלוטין?

59. שו"ת חוות יאיר, סימן סט. ראה גם ט"ז, חו"מ, שלב, ד; אורחות המשפטים חלק א, כלל ג, ס"ק יב. הדוגמה הנידונה בתשובת החוות יאיר עוסקת בשמעון, המעוניין למכור ללוי נכס במחיר 410, ואילו לוי אינו מוכן לשלם מחיר כה גבוה. כדי לשדל את לוי לשלם את המחיר המבוקש, טוען שמעון כי נפתלי רצה לקנות את הנכס במחיר 350, ואילו הוא, שמעון, סירב למכור לו במחיר זה. בעקבות דברים אלו התרצה לוי לשלם לשמעון 410. מאוחר יותר התגלה כי דברי שמעון בשקר יסודם, וכי המשא ומתן עם נפתלי לא היה מעולם. זאת ועוד, נפתלי מעיד על עצמו כי הוא לא היה מתרצה לקנות את הנכס הנידון אפילו במחיר 300. נעיר, כי הטי"ז והחוות יאיר הסכימו כי אם לוי שילם את הכסף לשמעון הוא לא יזכה לקבלו חזרה בטעת מקח טעות. אך הם נחלקו בשאלה האם כאשר לוי טרם שילם לשמעון הוא יתחייב לשלם לו את מלוא המחיר (ט"ז), או שמא הוא יוכל להשתמט מחובתו זו (חוות יאיר, וראה גם פתחי תשובה, חו"מ, רז, ס"ק ט).

כמה וכמה שכאשר המוכר לא הטעה את הקונה באופן כה בוטה, לא יוכל הקונה לטעון למקח טעות בגין אי התאמת מחיר החוזה למקובל בשוק. דיני אונאה מעניקים, אם כן, לנפגע מן המחיר המקפח תוספת הגנה שאינה עומדת לו מכוח דיני מקח טעות⁶⁰. עילת מקח טעות בנויה על הסתמכותו המוטעית של הנפגע, ואילו דין אונאה מבוסס על עצם הפגיעה באדם זה מכוח המחיר המופרז⁶¹. מאפיין זה של דין אונאה יעמוד במרכז הדיון בהמשך דברינו.

קונה המתעקש כי הוא רוצה לקנות מוצר במחיר הנמוך ממחיר השוק (כיוון שהוא מתכוון להרוויח ממכירתו במחיר השוק), יוכל לטעון למקח טעות אם יתברר כי המוכר מכר לו את המוצר במחיר השוק (ספר יהושע, פסקים וכתבים, סימן רכ).

60. קיימים, כמובן, מקרים בהם יחפפו שני דינים אלו זה לזה, ולטובת הנפגע תעמוד מערכת סעדים כפולה. כפי שנוכחנו לדעת, הרוכש מוצר פגום זכאי לתבוע את סעדי דין אונאה ולא רק את סעדי מקח טעות (על כך ראה לעיל, עמ' 357). דומה שכן יהיה הדין לגבי מי שהתנה במפורש כי הוא מתקשר בחוזה על דעת שהמחיר שבו שווה למקובל בשוק, ואחר כך גילה כי המחיר גבוה מן המקובל בשוק.

61. ראה גם מחנה אפרים, הלכות מכירה, דיני אונאה, סימן יז.